

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 123 2002

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén

Stockholm: Ingemar Algulin, Anders Cullhed, Boel Westin

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Anna Williams (uppsatser) och Conny Svensson (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av
Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word for Windows eller Word Perfect. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 1 juni 2003 och för recensioner 1 september 2003.

Från och med denna årgång av *Samlaren* erhåller uppsatsförfattarna ett digitalt underlag för särtryck. Det består av uppsatsen i form av en pdf-fil, lagrad på en diskett.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

ISBN 91-87666-20-0

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Elanders Gotab, Stockholm 2003

torn. Man läste mycket elegant, alamodisk, komisk och burlesk litteratur i 1600-talets Sverige och särskilt inom adeln. Mycket köptes in under de mångåriga bildningsresorna på kontinenten, *le grand tour*. Det vore fel att kalla detta "Underhållningslitteratur", eftersom ordet "underhållning" så lätt för tankarna till vårt sätt att konsumera deckare och *Rederiet* eller andra såpor på TV. Den här 1600-talslitteraturen demonstrerade i stället en sofistikerad retorisk konst genom en rik flora av parodier liksom en "libertinsk" livsvisdom som anstod en elit inom samhället. Här hade Markolf en naturlig plats vid sidan av Rabelais och Montaigne som hörde till husgudarna i denna genre. Det är också slående hur Markolf dyker upp i den boklista som Fru Lusta rekommenderar för tidens ädlingar i Stiernhielms *Hercules*. Detta bekräftas av en förteckning på de böcker som greve Claes Tott hade på sin kammare 1640 – han var då tio år och hade nyss börjat sina studier i Uppsala (handskriften U 365, Kungliga biblioteket, Stockholm). Där finns bland en rad skämtsamma och burleska skrifter på svenska, tyska, franska och italienska även "Marcholphi disputation med konung Salomon". Detta är som synes en annan titel än den översättning som trycktes tio år tidigare, 1630. Här kan man tänka sig två förklaringar. Antingen har den som fört pennan erinrat sig att skriften liknar en disputation. Eller också står vi inför en annan och hittills okänd översättning.

Iris Ridder har beskrivit den svenska Markolf-traditionen fram till 1630 utifrån de handskrifter och tryckta upplagor som finns i de större svenska biblioteken. Hon har analyserat dem på ett skickligt sätt. Det är möjligt att bilden kunde berikas om man gick till adelsbibliotek och bokkataloger från 1600-talet. Det vore också intressant med en diskussion av upplagorna efter 1630 – nu behandlas de tämligen summariskt.

Avhandlingen reser ett problem av stort intresse inom litteraturvetenskapen, nämligen de "Funktionsverschiebungen" (s. 11) som varje verk måste genomgå så snart det lever kvar inom traditionen. Det behövs otvivelaktigt mer studier av denna typ. I detta fall har Iris Ridder velat urskilja tre existensformer hos samma text: den skolastiska läroboken som blir en världslig underhållningsroman och slutligen en folkbok. Jag tror att tesen måste nyanseras på ett antal punkter. *Dialogus* var knappast en regelrätt lärobok för någon klosterschola. Samtidigt visar analysen

hur denna text får nya dimensioner i ett retoriskt perspektiv. De mer tematiska studierna av Markolf-traditionen bekräftar bilden av en uppslagsrik och engagerad forskare. Därför kan avhandlingen ge uppslag till fortsatt forskning kring de litterära traditioner som ibland sträckt sig från medeltiden till vårt eget sekel.

Kurt Johannesson

Janne Lindqvist, *Dygdens förvandlingar. Begreppet dygd i tillfällestryck till handelsmän före 1780* (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutet vid Uppsala universitet 38). Uppsala 2002

Det övergripande mottot för Janne Lindqvists avhandling är ett citat ur en gravskrift från 1775: "Ack! är då Dygden sjelf förvandling underkastad?" Just detta är också avhandlingens huvudfråga: det handlar om att undersöka hur begreppet 'dygd' definieras, och förändras, i tillfällesskrifter till eller över handelsmän från tidigt 1600- till sent 1700-tal. Undersökningen av handelsmannaskrifterna gäller tre perioder: tiden före 1650, åren 1670–80 och åren 1770–79. Dessa skrifter, avhandlingens primärmaterial, relateras till ett jämförelsematerial som består av tillfällesskrifter till alla andra typer av adressater, även dessa knutna till tre perioder: tiden före 1635, året 1680 och "nedslag i diktningen från 1770-talet".

Dispositionen är föredömligt klar, från de stora dragen ner till enskildheter. Efter en bakgrundsorienterande och problemställande inledning följer tre stora delar om var och en av perioderna och summering/slutdiskussion. Innanför denna ram inleds varje del med ett literatursociologiskt inriktat avsnitt om handelsmännens respektive poeternas villkor under perioden och med ett avsnitt om de regler och normer som då styrde tillfällesdiktningen. Så följer en översikt över den moralfilosofiska eller etiska diskussion som perioden kan sägas avteckna sig emot. Därefter redovisas de empiriska undersökningarna: först möter vi här jämförelsematerial, tillfällesskrifterna till andra än handelsmän, och därefter handelsmannaskrifterna. Varje del avslutas så med en kort diskussion av resultaten, diskussioner som sedan samlas ihop i slutsummeringen.

Såväl det primära som det sekundära undersökningsmaterialet bygger alltså på urval

– nödvändigt när det gäller en så överskådligt stor och samtidigt också så stereotyp diktart som tillfällesdiktningen. Här har tre variabler varit avgörande, förutom den kronologiska också publiceringsformen och dikternas språk.

När det gäller primärmaterialet motiveras det kronologiska urvalet på följande sätt: tiden före 1650 har "valts för att täcka in de äldsta handelsmannaskrifterna", tiden 1670–1680 därför att tillfällesdiktningen då nådde sin första kvantitativa topp, därför att den föregår reduktionen 1680 och därför att flera forskare har pekat på att handeln "tycks ha vunnit ett ökat anseende under denna tid". Tiden 1770–1779 har valts därför att detta var tillfällesdiktningens kvantitativa storhetstid i Sverige och "samtidigt i någon mån dess sista fas": därefter minskade tillfällesdiktningen totalt sett och sökte sig också andra publiceringsvägar (s. 34 f.). Den första perioden verkar vara betryggande lång, men den visar sig senare bara kunna bidra med fyra bevarade handelsmannaskrifter. För att komplettera detta magra material borde även 1650-talet ha fått ingå – under detta decennium skrevs, får vi veta (s. 113), ytterligare fem handelsmannaskrifter. Ytligt sett ser också det oliklånga avståndet mellan perioderna egendomligt ut, med två nedslag under 1600-talet och ett hopp på hundra år fram till nästa nedslag. Redovisningen av undersökningen (se vidare nedan) övertygar dock om att även '1700-talsträckningen' är tillräcklig. För det kronologiska urvalet av jämförelsematerial finns inga motiveringar alls. Respondenten uppgav vid disputationen att det viktigaste kriteriet hade varit att få fram tillräckligt mycket jämförelsematerial. Även om det hade sett bättre ut om jämförelsematerialet hade valts efter någon enhetlig och redovisningsbar modell, fyller det utan tvekan detta kriterium: det är fylligt nog för att ge säkerhet och precision åt författarens jämförelser.

Andra urvalsvariabeln var alltså publiceringsformen. Vad Lindqvist har undersökt är de separattyckta tillfällesskrifterna, den 'normala' publiceringsformen för tillfällesskrifter under första och andra undersökningsperioden. Under den tredje började också tidningspublicerade tillfällesskrifter förekomma. Men eftersom det är rimligt att tro att den nya publiceringsformen (som 'frigjorde' tillfällesskrifterna från det 'tillfälle' de tidigare hängt så nära samman med) hade en del att betyda för deras utformning och

därmed kanske också för synen på 'dygd' i dem, måste koncentrationen på de separattyckta dikterna sägas vara ett klokt val i relation till frågeställningen.

Tredje urvalsvariabeln är språket. Avhandlingen undersöker enbart tillfällesskrifter på svenska. Även detta kan sägas vara en smula bekymmersamt när det gäller den första perioden, eftersom svenskan ännu inte sågs som ett dugligt litteraturspråk och därför var ett mycket ovanligt medium för tillfällesdiktning. Men Lindqvist har å andra sidan haft möjlighet att göra jämförelser med de dikter som behandlas i Jan Dress tyska doktorsavhandling om tyskspråkiga tillfällesskrifter från svenskt område (1986, med bibliografiskt tillägg 1995). Ännu ett skäl för språket var också, som påpekades vid disputationen, avhandlingens syfte: vad det handlar om är inbörderna i det svenska begreppet 'dygd', vilka ju inte, automatiskt, måste antas vara desamma som i det tyska 'Tugend'.

Inledningskapitlet öppnar med en intresseväckande kontrastering av en gravskrift från 1770 med en bröllopsskrift från 1607: i båda fallen handlar det om handelsmän, men där den yngre skriften är ordrikt lovprisande är den äldre synnerligen återhållen: kontentan här är egentligen bara att handelsmannen har fört ett kristligt liv och inte begått några brott. Lindqvist kan konstatera, att vägen till den emfatiska handelsmannahyllningen 1770 "verkar lång".

Den välgjorda inledningen bjuder nödvändig reskost på denna långa väg. Först handlar det om vad tillfällesdiktning är och hur denna och besläktade termer används i avhandlingen. Därefter följer en översikt av tidigare forskning kring tillfällesdiktning. Det konstateras att den entydigt har visat att "Dygd – ägd eller saknad – är tillfällesdiktningens huvudbegrepp." (s. 15) Men Lindqvist vill inte, som en del av föregångarna, stanna vid att studera vilka dygder som tillskrivs olika typer av adressater, utan i stället fokusera på de förändringar i handelsmannaskrifterna som består i omtolkningar av "vad själva begreppet dygd egentligen innebär." (ibid.)

En utgångspunkt för ett sådant studium är, slås det sedan fast, den statuskonkurrens mellan företrädare för olika stånd som kom att utspela sig inom tillfällesdiktningens ramar. Efterfrågan på denna hedersbevisning steg nämligen brant även bland handelsmännen: under 1600-talets

första del gällde tillfällesdiktningen i huvudsak bara de allra förnämaste i landet, vid slutet av 1600-talet riktades "omkring vart tredje tillfällestryck till en handelsman" (s. 18) och från 1770-talet finns det på Carolina Rediviva så mycket som runt 340 tryck till eller över handelsmän (denna antalsuppgift ges dock först på s. 205).

Så diskuteras den definition av dygd som gällde under avhandlingens första period, undersökningens utgångsläge. Dygd var då liktydigt med förtäfflighet, duglighet och förtjänst (det påpekas att en författare 1623 kunde tala om vitlökens dygd mot olika krämpor). Dygd var också något, som om den förelåg, borde visas upp. Dygd var därtill i första hand en adlig egenskap – "adel och dygd betingade varandra" (s. 22). Tillfällesdiktningen fungerade, tillsammans med den övriga representativa stå som de förnäma omgav sig med, som 'propagandaapparat' för adressaternas dygd. Men den var samtidigt också en av de arenor "där föreställningen om dygden – dess betydelse, värde och funktion – reproducerades och kanske omformulerades och förändrades" (s. 23 f.).

Men trots att konsumtion av lyxartiklar sågs som ärofullt i 1600-talets Sverige, sågs det ingalunda som ärofullt att tillhandahålla dessa artiklar. Mot denna bakgrund kan avhandlingens utgångspunkt formuleras: "Såväl dygden som tillfällesdiktningen i sig var av tradition främst aristokratin och ämbetsmännens attribut, medan handel som sådan tvärtom kunde betraktas med viss moralisk skepsis. Men den diktare som ställdes inför uppgiften att skriva en hyllningsvers till en handelsman hade ändå att visa hur och i vilken mån denne utmärkte sig av dygd." (s. 26) Därefter följer en koncis syftesbeskrivning: det handlar om "att undersöka *hur* poeterna bar sig åt för att uppnå detta mål, hur de argumenterade och inte minst *varifrån* de hämtade sina argument." (ibid.) Det blir därmed, metodiskt sett, fråga om ett retoriskt studium, om att undersöka "själva argumentationen" i dikterna, "de definitioner som poeten själv gör och de exempel han ger" (ibid.). Två klassisk-retoriska komplex skall fungera som de viktigaste analytiska redskapen, skriver avhandlingsförfattaren sedan, den så kallade statusläran samt läran om de *loci* eller 'sökställen' som poeterna uppsökte för att finna argument för sina texter.

Statusläran presenteras både med utgångspunkt från Cicero – där den gällde bedöm-

ningen av rättsfall – och i en pedagogiskt belysande egen tillämpning på lovtal (s. 30 f.). Bäst ansågs den strategi vara som här kallas för *bevisande* argumentation, där begreppets innehåll uppfattas som givet och där det bara gällde att visa att vederbörande motsvarade begreppet: 'denne man bör kallas modig därför att han varit tapper i strid'. På andra plats när det gällde kraft att övertyga kom *definierande* argumentation. Här visas att begreppet inte står för precis samma sak som folk vanligen tror: 'eftersom det är orätt att kriga är denne man modig, för han har aldrig gett sig ut i strid'. På tredje plats kommer *kvalitativ* argumentation (som är svår att skilja från den föregående): 'denne man är modig därför att han alltid plöjt sin åker trots barbarer och vilddjur runt omkring'. På fjärde plats, som den sämsta retoriska strategin, kommer *överförande* argumentation, när man låter tillämpningen gälla ett helt annat område: 'denne man är kanske inte modig, men han är i stället barmhärtigt eftersom han alltid varit frikostig mot behövande'.

När det gäller *lociläran* påpekar avhandlingsförfattaren att de 'ställen', dit poeterna vände sig för att 'finna' vad som var dygd, rimligen var den moralfilosofiska eller etiska diskurs som uppfattades som den giltiga i samtiden och som därför förekom inte bara i de moralfilosofiska traktaterna utan i alla möjliga samtida texter. Samtidigt som poeterna "använder begreppet dygd på ett sätt som är anpassat efter situationens egentliga mål – att hylla till exempel en handelsman – måste de också i någon mån använda sig av resonemang som var så att säga 'acceptabla' eller möjliga utifrån den konkreta historiska situationen." (s. 32) Poeterna gick knappast till bestämda 'läror' för att finna dessa argument, påpekar Lindqvist, men detta hindrar ju inte att vi, i efterhand, försöker hänföra argumenten till sådana läror.

Metodavsnittet avslutas sedan med en kort diskussion om avhandlingens främsta teoretiska inspirationskälla, den engelske politiske historikern Quentin Skinner, vars idéer författaren har bearbetat för sitt eget syfte (s. 33 f.). Skinner har hävdats betydelsen av att studera sådana värdebegrepp ("evaluative terms") i en kultur som legitimerar ett visst handlande eller maktförhållande. Man kan, anser han, se varje text som antingen ett försök att förändra innebörden i en sådant begrepp för att nå ett visst, till exempel maktpolitiskt, mål, eller tvärtom, att försvara begreppet

mot sådana betydelseförändringar. Lindqvist vill dock inte, som Skinner, söka finna författarens intention med en viss text: "Om Skinner söker efter författarnas medvetna avsikt så kommer jag alltså snarare att intressera mig för vad de – medvetet eller inte – faktiskt gör." (s. 34)

Den välgjorda och effektiva inledningen avslutas så med påpekanden om materialets art och uppläggnings av avhandlingen, samt med definitioner av centrala termer som handelsman och köpman.

Avhandlingens första del, om perioden före 1650, har undertiteln "Att legitimera makten och försvara handelsmännen". Här kommer alltså först avsnitt om handelsmännen och poeterna och deras ställning och om de regler och normer som styrde tillfällesdiktningen. Sedan presenteras den moralfilosofiska bakgrunden till det tidiga 1600-talets tillfälleskrifter. Här fokuseras på tre 'läror': aristotelisk, stoisk och luthersk etik, vilkas huvuddrag har vaskats fram genom vidsträckt läsning av moralfilosofiskt relevanta texter i olika genrer och med helt olika krav på begreppslik precision. Lärorerna är, poängterar Lindqvist, att betrakta som 'idealtyper' – man möter dem sällan i denna renhet i de moralfilosofiska skrifterna själva. Här, liksom i de båda följande moralfilosofiska genomgångarna i andra och tredje delen, har författaren, på ett skickligt och belysande sätt förmått lyfta fram de huvudtankar som är särskilt relevanta i relation till avhandlingens frågeställning.

I aristotelisk etik ses dygd som en vana, något man kan öva sig i och erövrå. Den ses också som en förträfflighet, som något som gör människan skickad för de uppgifter som gäller just henne. Därmed kan man alltså tänka sig olika dygdedefinitioner för olika stånd, men i praktiken handlade det ju, påminner författaren, nästan bara om adlig dygd vid denna tid. I relation till samhället innebar dygd att leva ett aktivt liv i statens tjänst och i individens liv visade den sig i ära och jordiska framgångar (sammanfattande definition av 'aristotelisk dygd' på s. 60 f.). I slutet av avsnittet finns en diskussion om skillnaderna mellan aristotelisk och ramistisk etik (s. 61 ff.): de är svåra att skilja från varandra, skriver författaren, och gäller snarare kyrkopolitiken än de etiska grundfrågorna.

Stoisk etik skiljer från aristotelisk, får vi sedan veta, framför allt i hur man uppfattar det högsta

goda: för aristotelikerna visade sig alltså detta i yttre framgångar, men för stoikerna var det högsta goda tvärtemot om att uppnå likgiltighet för alla yttre ting (s. 63 ff.).

Den tredje och sista läran är den lutherska etiken som, i praktiken, inte heller den särskilt tydligt skilde sig från den aristoteliska. Den viktigaste skillnaden var att den byggde på gudstron, som sågs som den främsta dygden och övriga dygders förutsättning. Grundläggande var uppfattningen att det mänskliga livet kunde delas upp i två aspekter: det världsliga respektive det andliga regementet. Vidare var den lutherska etiken en laetik – det var inte dygden som sådan utan lagen, t. ex. tio Guds bud, som var dess kärna. Liksom i aristotelismen räknade man med olika dygder för olika stånd. Detta hade samband både med hustavlans regleringar och med de lutherska kraven på att man idogt skulle verka i det kall där Gud placerat en. Förutom arbetet sågs också äktenskapet som en aspekt av kallet, och välförhållandet på dessa båda arenor som aspekter av dygd (sammanfattning om den lutherska etiken finns på s. 73 f.).

I kapitelavslutningen konkluderar Lindqvist att de tre lärorerna hade ännu en sak gemensam – ingen av dem var "särskilt intresserad av vilka dygder – eller plikter – som är särskilt lämpliga för handelsmän" (s. 74).

Så följer de två kapitel som redovisar undersökningen. Först behandlas alltså skrifterna till andra än handelsmän, dels genom en rad ingående analyser av argumentationen i några representativa dikter, dels genom kompletterande exempel från andra dikter i materialet. Jag går direkt på resultaten (som sammanfattas på s. 96 f.): De tidiga trycken till icke-handelsmän bygger vanligen på den aristoteliska etiken och dess föreställningar om dygden som en inlärdd egenkap, som skicklighet att utföra förelagda uppgifter – för detta lovprisade också de kvinnliga adressaterna vid denna tid – som aktiva egenskaper brukade i fosterlandets tjänst och som något som leder till makt, ära och rikedomar. I vissa avseenden passar argumentationen också samman med luthersk etik, till exempel skicklighetsaspekten med detta att arbeta framgångsrikt i sitt kall. Uppfattar man det som att skrifterna främst handlar om vad Luther kallade det världsliga regementet blir det knappast heller några kollisioner mellan aristoteliskt och lutherskt tänkande, påpekar författaren. Så ges en sammanfattning

om hur argumentationen i dessa skrifter typiskt förhåller sig till statusläran: ”poetens framställning går ut på att visa att adressaterna ägt den aristoteliska etikens grunder, utan att på något sätt vilja – eller behöva – omtolka detta begrepp.” (s. 97) Det handlar alltså om bevisande argumentation, den mest övertygande typen enligt Cicero.

Så är vi framme vid de fyra handelsmannadikter som är undersökningsmaterialet för denna del av avhandlingen. Mot bakgrund av ingående och välgjorda analyser visas det här, att poeterna i handelsmannatrycken använder sig av en strategi som knappast alls förekommer i skrifter till andra adressater – överförande argumentation, som alltså enligt Cicero var den sämsta och svagaste. I sak går det ut på att poeterna framhåller att adressaterna – trots att de är handelsmän – inte alls har varit falska och oärliga. Överföringen sker alltså till lagetikens område – budorden – och i anslutning till den lutherska läran. Handelsmannatrycken har också överlag en mer kristen prägel än trycken till övriga adressater, och det är också bara i religiosity avseende som dygden får någon lön: en sådan kan adressaterna förvänta sig först i himlen! Handelsmannahyllningarna bygger alltså på lutherska argument, sammanfattar författaren (s. 109 f.) och tillfogar, att detta kanske inte hade varit så betydelsefullt om inte denna argumentationstyp hade varit så ovanlig i övriga tillfällesskrifter. Berodde detta, frågar han sedan, på att den aristoteliska etiken med sin aristokratiska inriktning helt enkelt inte erbjöd material nog för att lovprisa handelsmän, och på att luthersk etik var mer utförlig om de lägre ståndens plikter? Förklaringen avvisas bland annat med en hänvisning till en rad i Johan Skyttes kungaspegel, där det sägs att de dygder som en skomakare måste äga är de som gör honom skicklig i att tillverka skor – alltså borde även andra än adelsmän kunna hyllas på aristoteliskt vis. Skillnaden mellan handelsmannatryck och andra tillfällesskrifter består alltså i, ”att handelsmännen försvaras mot en outtalad anklagelse om girighet och falskhet medan andra hyllas för att de varit skickliga yrkesmän” (s. 110 f.).

Slutsatserna övertygar trots att undersökningsmaterialet är magert. Vad man kunde önska sig i denna avhandlingsdel är dock en diskussion kring den så kallade principen om *decorum*, som innebar att allt i en tillfällesskrift –

adressater, framställningsform, språk, bilder med mera – skulle överensstämma. Lindqvist påpekar till exempel (s. 39) att tillfällespoeten Arnold Johannes Schult tog sig två ovanliga saker före i sin bröllopskrift i november 1607: han skrev till ett handelsmannapar och han skrev på svenska. Men rimligen hade väl också dessa två ovanligheter ett samband med varandra som kan relateras just till *decorum*? Slutsatsen om hur handelsmännen betraktas berörs inte av denna invändning, men däremot hur det bör förklaras. Det behöver med andra ord inte nödvändigtvis handla om moralfilosofi utan lika gärna om estetiska förgivettaganden i tiden.

Undertiteln i avhandlingens andra del, ”Skickliga yrkesmän och kristliga handelsmän” antyder att något tycks ha hänt från 1600-talets första del fram till 1670-talet. Men detta gäller snarast yttre ting, som att handelsmännen nu på allvar har etablerat sig som mottagare av tillfällesdiktning. Det korta avsnittet om handelsmän och poeter konkluderas också med att handelsmännen har blivit fler, mäktigare och mer benägna för statuskonkurrens, och att poeterna därför har fått mer att vinna på att uppvakta dem (s. 115). Kort är också avsnittet om regler och normer för tillfällesdiktning: det enda som skiljer sig från situationen före 1650 är, sägs det (s. 115 f.), att svenskan nu har fått en starkare ställning som litteraturspråk. Kapitlet om etiska läror är likaså kort och består i en presentation av naturrätten och vissa ekonomiska doktriner. Den aristoteliska, stoiska och lutherska etiken var, hävdas det, lika aktuella som tidigare.

”Naturrätten hade”, påpekar Lindqvist ”sin grund i fördragstanken, uppfattningen att människorna i självbevarelsedrift och ’av naturen’ slutit sig samman i stater och frivilligt överlämnat makt och myndighet till de styrande” (s. 117). Dess grund var alltså en syn på människorna som ursprungligen jämlika, som stred mot aristotelisk etik. Moralen och dygderna, ibland till och med religionen, uppfattades som medel för statens bestånd, och detta stred ju i sin tur mot luthersk etik. Men i praktiken, hävdar författaren, skilde sig naturrätten inte särskilt radikalt från någon av dessa läror (s. 118). Av de nya ekonomiska doktrinerna var merkantilismen den viktigaste, eftersom den medförde att handel kom att ses med blidare ögon. Enligt denna lära borde en handelsman inte bara vara ostrafflig

utan också vara skicklig i sitt yrke, en tanke som för övrigt också gick väl ihop med den aristoteliska etikens betoning av skickligheten och den lutherskas om att var och en skulle göra sitt bästa i sitt kall.

Den välgjorda analysdelen om 1680 års tillfällsskrifter till andra än handelsmän summeras på följande sätt: det är fortfarande, på det hela taget, den aristoteliska etiken som styr uppfattningen av dygd när det gäller dessa adressater, och dygd är – precis som i skrifterna till övriga adressater från det tidiga 1600-talet – något som särskilt anses känneteckna samhällets förnäma (s. 125).

Analyserna av handelsmannaskrifterna från 1670-talet, som därefter följer, visar att handel i sig visserligen nu oftast ses som något gott, men att detta inte återfaller på dem som bedriver den – handelsmännen. Undersökningen redovisas i fyra avsnitt som koncentrerar sig på olika typer av handelsmannahyllningar. Deras rubriker, tillsammans med korta avsnittssammanfattningar, en god bild både av innehållet och resultatet.

De båda första avsnitten studerar handelsmannatryckens huvudfära. Första avsnittet heter ”’I mjugg och Lönde’ – köpmannen som girigbuk” och handlar om de skrifter som – liksom de från första delen av 1600-talet – framhåller att den hyllade inte alls är någon typisk köpman, alltså en girigbuk. Andra avsnittet heter ”’Han brukad’ ingalund vthi sin Handel swijka’ – den ostrafflige köpmannen” och koncentrerar sig på den hyllades uppriktighet i handel. Ett viktigt tema blir här också, att handelsmannen inte har intresserat sig för att tjäna pengar för egen räkning, utan bara för att med dem kunna hjälpa sin nästa. Poeterna argumenterar alltså, skriver Lindqvist, precis som i de tidigare handelsmannatrycken i enlighet med den lutherska lagetiken, och de använder sig också, liksom tidigare, av överförande retoriska strategier: ”En dygdig handelsman är, om vi får tro tillfällespoeterna, framför allt en person som inte bedrar någon, som inte ljuger och inte drivs av girighet; han är ostrafflig.” (s. 148)

De två följande avsnitten gäller handelsmannatryck som på olika sätt modifierar eller rent av motsäger denna dominerande bild. De är få till antalet – det handlar här om ropandes röster i öknen. Första avsnittet heter ”’Hans Arbethe goda’ – den skicklige köpmannen” och handlar om några skrifter som ”lägger

just fliten, tålmodet, kunnigheten – och i något fall till och med framgången – som grund för handelsmannahyllningar” (s. 151). De argumentationsstrategier som här används är framför allt de kvalitativa och de överförande: antingen beskriver poeten handelsmannens gärningar på ett sådant sätt att de kan föras in under det aristoteliska begreppet dygd, utan att detta behöver omtolkas, eller också används begreppet i en ny, snarast luthersk, betydelse. Här finns dock också en handelsmannadikt, över en av samtidens stora järnexportörer, som precis som i skrifterna över adliga, på aristoteliskt vis tar den dödes jordiska framgångar till intäkt för hans dygd. ”Det tycks”, skriver författaren, ”därmed vara fråga om en bevisande argumentation, den strategi som helt enkelt går ut på att man visar att den hyllade haft den kvalitet som saken gäller. Eftersom detta är mycket ovanligt under 1670-talet är det värt att notera. Men skriften är inte särskilt utförlig, så karakteristiken får göras med försiktighet.” (s. 154) Det andra av dessa avsnitt studerar de fåtaliga skrifter som framstår som ”en sorts utmaning mot vissa av den aristoteliska etikens grundsatser” (s. 159): avsnittet heter ”’Hwar brukar egen konst’ – att ifrågasätta dygdeläran”. Vad argumentationen här handlar om är att en människas yrke är oväsentligt för hur hon moraliskt skall bedömas: att vara dygdig är att vända sig bort från det jordiska (s. 163). Författaren konstaterar att man alltså dels ”vidgar begreppet dygd så att det kan tillämpas på handelsmän”, dels ”hävdar att vissa av de traditionella (aristoteliska) aspekterna på dygden inte är giltiga: de *inskränker* begreppet.” (s. 165)

Slutsummeringen av avhandlingens andra del blir ändå – trots att nya läror skulle kunna ha bidragit till en ny syn på handelsmännen – att det inte har hänt särskilt mycket sedan första delen av 1600-talet: ”medan andra adressater hyllas för att de varit aktiva och skickliga yrkesmän, hyllas handelsmännen snarare för att de varit ostraffliga och lydiga kristna” (s. 167).

Avhandlingens tredje del handlar alltså om 1770-talet, eller ”Upplösningstiden” som titeln lyder. För poeterna innebar 1770-talets situation inte mycket nytt jämfört med 1670-talet. Handelsmännen däremot hade blivit långt fler och mäktigare som grupp – nu fanns det till och med adliga handelsmän – men liksom förut var de ekonomiska skillnaderna stora inom gruppen.

pen. De inbördes statusskillnaderna spelade dock en liten roll i tillfällesdiktningen: såväl de mycket rika som de mindre rika handelsmännen hyllades på ungefär samma sätt. I avsnittet om poetiska normer och regler konstateras, att några förromantiska drag knappast alls förekommer inom tillfällesdiktningen, men att kritiken mot denna typ av diktning hade växt sig stark och att dess prestige också hade sjunkit i takt med att den riktade sig till allt bredare grupper i samhället.

Kapitlet om de etiska läroren fokuserar först på förhållandet mellan luthersk ortodoxi och pietism och därefter på medborgerliga dygdeläror. Luthersk etik står fortfarande stark, men påverkas nu av inflytanden från pietismen. Detta medför att gärningarna fick ett högre dygdevärde än tidigare. Yrkesframgång kunde ses som Guds lön för ett kristligt leverne; men framgångarna fick inte användas för egen njutning utan skulle gå till produktiva investeringar (s. 181). Inflytandet från pietismen gav alltså, skriver Lindqvist, tillfällespoeterna en ny uppsättning argument för lovprisning av handelsmän. Avsnittet om medborgerliga dygdeläror inleds med deklarationen att "den alltmör lysande ledstjärnan för alla moraliska ställningstaganden under detta sekel var 'den allmänna nyttan.'" (s. 181) En av förutsättningarna för detta synsätt var naturrätten, som vi mötte redan i föregående avhandlingsdel. Men samtidigt, påpekar Lindqvist, öppnade den medborgerliga dygdeläran för en ny syn på vad som var dygd, som märks särskilt i den ekonomiska debatten. Vid sidan om merkantilismen fanns det nu en liberal attityd som hyllade uppfattningen, att samhället som helhet gagnades av att var och en av medborgarna agerade för sitt eget bästa (s. 184 f.). Det fanns därtill tänkare i tiden som hävdade handeln som en av de viktiga källorna till välstånd och i konsekvens därmed, att de som bedrev handel var minst lika hedervärda som krigare och ämbetsmän. Gamla och nya inställningar levde alltså sida vid sida. Men aristotelisk och luthersk etik hade nu kompletterats med nya inslag som kunde innebära "en accepterande eller till och med starkt gillande inställning till handel." (s. 189)

Kapitlet om 1770-talets tillfällesskrifter till andra än handelsmän heter "'Vett och värja'. Yrkesskickligheten ännu en gång". Den numera ganska breda och brokiga adressatskaran hyllas

för aristoteliska dygder: det gäller adeln, som tidigare, men även präster och vissa andra mindre förnåma adressater. Yrkesskickligheten betonas, och – precis som under första perioden av 1600-talet, men däremot inte under den andra – prisas också kvinnor för detta (alltså för skicklighet i hushållsgöromål). De kristna inslagen spelar också en ganska stor roll. Den största skillnaden i förhållande till "1600-talets aristoteliska skrifter" är, påpekas det, "att hyllningarna nu nästan alltid tar sin utgångspunkt i att adressaterna utmärks av oegennyttia" (s. 202). När det gäller argumentationsstrategier i skrifterna till övriga har däremot knappast någonting hänt: som tidigare handlar det här om bevisande resonemang – att visa att den som hyllas har ägt de egenskaper som avses med begreppet dygd (s. 203).

Nästa analyskapitel heter "'Dygdens ächta, rena spis'. Handelsmannadikterna". En påfallande förändring i förhållande till tidigare konstateras redan i dess inledning: förr "hyllades" handelsmännen nästan aldrig, men nu sker detta på ett påtagligt sätt. När det gäller de etiska ståndpunkterna samsas dock gammalt och nytt. Redovisningen av undersökningen sker i fem avsnitt, och liksom tidigare skall jag presentera dem med hjälp av avsnittsrubriker och korta sammanfattningar.

"'Ingen kan Den Handeln klandra' – den ostrafflige köpmannen" handlar om handelsmannatryckens huvudfåra, och den i sin tur består av skrifter som fortsätter i traditionen från 1600-talet: som betonar att den hyllade inte har gjort något klandervärdt och som använder sig av luthersk, lagetisk argumentation. Det finns visserligen en och annan dikt bland dessa som i stället hänvisar till samhällets krav (s. 211). Det handelsvänliga tänkandet i tiden har alltså inte gjort något större intryck på tillfällespoeterna (s. 212). Den gamla stereotypen, "handel bedrivs vanligen oärligt och egoistiskt" lever kvar och präglar huvuddelen av handelsmannatrycken (s. 213). Det finns emellertid också "exempel på hyllningar som följer att helt annat mönster" och dessa studeras i de fyra följande avsnitten. (s. 213)

"'At sina pund till nytta bruka' – den skicklige köpmannen" ägnas åt de hyllningar som utgår från handelsmännens yrkesskicklighet och åt poeternas strategier för att få denna att framstå som lovvärd. I avsnittsummeringen konstaterar Lindqvist att denna argumentation följer tre pri-

mära mönster: det kan handla om att handelsmannen genom yrkesskicklighet har levt upp till den lutherska etikens krav, om att framgångarna i handel varit ett villkor för handelsmannens givmildhet (kristlig dygd) och om att framgångarna har varit samhällsnyttiga (medborgerlig dygd) (s. 217 f.).

Skrifterna enligt det sistnämnda mönstret, allt som allt några enstaka tryck, specialstuderas i nästa avsnitt, ”Ett stöd för fattigt Land och Folk’ – köpmannen som patriot”. Här framställs dygden inte längre som en plikt mot Gud utan mot fosterlandet. Trots att instanserna är få innebär detta ett viktigt steg, poängterar Lindqvist – nu får även handelsmän ta del av det som tidigare ”var adelsmännens, ämbetsmännens och de lärdes privilegium: att bidra till ett blomstrande samhälle” (s. 231).

Så följer ett avsnitt om skrifter som lägger andra aspekter på handelsmännen än de yrkesmässiga, ”J. Wänskap. Och. Umgänge.’ – köpmannen i privatlivet”. Dessa skrifter tar fasta på dygder som relateras till intimsfären, till exempel vänskap och kärlek. De har ofta en innerlig, nästan sentimental prägel, som knyter dem till de pietistiska skrifterna, och ett honnörsord som sammanfattar deras definition av dygd är ’äkt-het’ (s. 235).

Sista avsnittet i handelsmannakapitlet heter ”Mer heder, mindre ära’ – mot ett nytt dygdebegrepp” och handlar om de – ävenledes fåtaliga – skrifter som tar avstånd från tanken att dygd ”består i ryktbara och grandiosa bedrifter” (s. 239). Dygd kan vara särskilt berömvärd just därför att den utövas i det fördolda. Här upprättas till och med ibland en åtskillnad mellan dygd och ära: ”att äkta dygd är motsatsen till ära” (s. 242 f.). Argumentationen förefaller vara stoiskt påverkad, skriver författaren, men bygger också på de nya ekonomiska doktrinerna om vad som verkligen är samhällsnyttigt. Den utgår från den aristoteliska föreställningen om att dygden ska gagna samhället, men ifrågasätter samtidigt samma läras idé om att dygden visas på slagfältet eller i politiken (s. 244). Det finns till och med, påpekar författaren, en och annan skrift som hävdar, att eftersom dygd är motsatsen till ära, är dygd också någonting som en adelsman har särskilt svårt att uppnå. ”Dygden ställs på ena sidan, allt som är falskt, flammmande och bullrande på den andra” (s. 247). Lindqvist anser, att denna icke-braskande, äkta dygd snarare har med pietis-

men än med stoicismen att göra: det handlar ju inte om någon inställning som man tillägnar sig utan om hur den inre människan är beskaffad (s. 248). I senare delen av avsnittet läggs fokus på poeterna, som även de betonar att deras ord är äkta vara. Deras hyllningar är inte smicker utan sanning, och ibland framställer sig poeterna till och med så tagna av ett dödsfall att rörelsen ger sig till känna på textens yta, i form av tankstreck som skall visa att poeten inte förmår skriva vidare på sitt tema.

Därefter påpekar Lindqvist, på ett ganska tillspetsat sätt, att hans avhandling nu nått fram till en slags slutpunkt: ”För nu är rollerna i viss mån omvända i förhållande till åtminstone det tidiga 1600-talet. Nu är det inte längre handelsmannen som inte kan tillräkna sig dygd, utan adelsmannen. Och ett av de mål som dygden då tjänade till att uppnå – äran – har förlorat sin betydelse. I någon mån har tillfällespoeterna – i varje fall inom tillfällespoesins snäva gränser – lyckats med den uppgift de hela tiden stått inför, att definiera om begreppet dygd så att det passar för handelsmännen.” (s. 253) Därefter tillfogar han att denna seger var dyrköpt, för genom den ”förlorar dygden egentligen sin funktion som ett vapen i statuskonkurrensen.” Om dygd har att göra med inre kvaliteter som inte hör till något särskilt stånd och inte heller har med landets väl att göra, kan ju den dygdige inte heller längre göra anspråk någon särskild, framskjuten samhällsställning. ”Handelsmännen kan hävda att de äger den sanna formen av dygd, men endast genom att säga att det kan också de flesta andra.” (s. 254) När dygden på detta sätt har blivit omdefinierad, konkluderar Lindqvist sedan, kan också poeterna, även i tillfällesskrifterna till eller över handelsmän, ta sin tillflykt till den bästa, den bevisande argumentationsstrategin.

I förhållande till denna slutsats, att det alltså ’hänt’ någonting mycket genomgripande med handelsmannadiktningen under 1770-talet, vill jag lyfta fram en kritik som gäller avhandlingen generellt, men alldeles särskilt 1770-talsdelen – att uppgifter om antal, proportioner och liknande genomgående är så vagt formulerade. Det är knappast problematiskt när det står att ’huvuddelen av skrifterna’ har den eller den karaktären, men däremot när det sägs att någonting finns i ’ett antal skrifter’, i ’några skrifter’, ’vissa skrifter’, eller att ’det förekommer skrifter som’ tar upp det ena eller andra på ett visst sätt. Det

besvärliga med denna vaghet är att läsaren lämnas i ovisshet om hur pass viktig en påpekad tendens är, vilken beviskraft den bör tillmätas. Ett exempel bland många valbara i avhandlingen är den nyss redovisade slutsatsen om den påfallande vändningen mot en ny definition av dygd i 1770-talets handelsmannatryck. Vi förstår visserligen av framställningen att det inte handlar om 'huvudfaran' utan bara om 'vissa skrifter'. Men om det är rimligt att tillmäta just dessa skrifter den stora tyngd som de fått här, i slutet av den tredje avhandlingsdelen, är en fråga som läsarna av avhandlingen inte får några redskap för att hantera.

Lindqvist hävdade vid disputationen att det hade varit svårt, om inte omöjligt, att kvantifiera avhandlingens iakttagelser på ett tydligare sätt: skrifterna är synnerligen disparata, argumenten formuleras inte sällan oklart och sida vid sida om andra argument som hävdar något annat. Avhandlingen kunde alltså inte skrivas med klarare kvantitativ precision än den har skrivits. Och dessutom är ju också den rena förekomsten av en tendens – helt bortsett från i hur många skrifter den formuleras – det viktiga i relation till avhandlingens huvudfråga om dygdens förvandlingar.

En annan kritikpunkt, som specifikt gäller 1700-talskapitlet, är frågan om förromantiska drag i tidens tillfällesdiktning. I kapitelinledningen slås följande fast: "I vilken mån man än kan tala om ett genombrott för en 'förromantisk' estetik [vid denna tid], fick den knappast någon särskilt stor betydelse för tillfällespoeterna. För deras del förblev antagligen de lärdomar som traderades i Vossius *Elementa Rhetorica*, Scaligers *Poetices Libri Septem* och dess efterföljare de mest inflytelserika." (s. 174) Jag håller med om detta påstående när det gäller huvuddelen av de poeter som skrev vad avhandlingen studerat, nämligen separattyckta tillfällesskrifter. Men formuleringen är för det första alltför generell – ett pågående avhandlingsarbete om Bellmans gravdiktning av Stefan Ekman i Göteborg, som jag handleder, har visat att det finns en hel del förromantiska drag i de tillfällesskrifter som publicerades i 1770-talets tidningar och tidskrifter – och för det andra egendomlig i ljuset av hur starkt avhandlingen betonar just de nya inslagen i 1770-talets handelsmannaskrifter. Är inte de tendenser som här lyfts fram – betonandet av äktheten som en dygd hos såväl adressater som poeter, pri-

sandet av de på känsla byggda nära relationerna, hyllningarna av den dygd som utövas i det fördolda och poeternas sätt att med hjälp av grafiska medel illudera känslor i skrifterna – just något som kan ses som förromantiska drag? Skulle därmed inte, rent av, själva vändningen mot en ny definition av dygd i dessa handelsmannadikter kunna relateras till förromantiska idéer?

Av diskussionen framgick det, att Lindqvist nog också kunde tänka sig att se saken så, men att han i relation till sina undersökningar inte hade vågat säga mer än vad han sagt – och att han gärna skulle vilja gå vidare med just denna frågeställning.

I avhandlingens slutord (s. 255–261) sammanfattas först de dygdens förvandlingar i handelsmannaskrifterna som vi här har följt. I den avslutande diskussionen understryks, att tillfällesdiktningen under 1600-talet användes som ett medel för att representera adressaternas dygd, men att vi, i vissa av dikterna från 1770-talet mött föreställningen om att dygden varken kan eller skall representeras. Skulle man ta detta argument på allvar, skulle tillfällesdiktningen egentligen upphöra, skriver Lindqvist sedan, och knyter samman detta med att tillfällesdiktningen också inledde sin nedgångsperiod i och med 1670-talet (s. 261). Men det handlade ju bara om några enskilda röster som inte ens de samtida tog på särskilt allvar – tillfällesdiktningen blomstrade ju för övrigt länge än och sökte sig dessutom också andra publiceringsvägar. Så 'poänglöst' som Janne Lindqvist framställer det borde det alltså inte ens då ha varit för adressaterna att lovprisas för dygd, helt oavsett om den var av den braskande eller den fördolda typen. Slutsatsen är alltså alltför tillspetsad. Här kunde det ha varit nog att stryka under att avhandlingen har kunnat lyfta fram en tendens, som förefaller vara ett viktigt tecken på ett nytt förhållningssätt till tillfällesdiktningen både som "propagandaapparat" och fenomen. Det är nämligen i högsta grad vackert så!

Med detta är jag framme vid mitt eget slutord, som skall ge några övergripande synpunkter på avhandlingen som helhet.

Jag har kommit med kritik på vissa punkter, framför allt då det har gällt kvantitativ redovisning och viktning av resultaten. Men som min solidariska genomgång ovan har visat, är jag

överlag mycket positiv till Janne Lindqvists arbete. Formalia har jag inte kommenterat i det föregående och har trots detta inte mycket att tillägga. Det finns ett besvärande tryckfel på själva titelbladet: istället för ”före 1770” skall det stå ”före 1780” (trots idogt överklistringarbete från respondentens sida kan felaktigheten kvarstå i några exemplar). De övriga, ganska fåtaliga tryckfelen är av samma karaktär, det vill säga av den arten att de inte kan orsaka några missförstånd hos den som läser boken. Stickprovkontroll på citaten har inte visat några fel. Fotnoter, personregister och litteraturlista fungerar väl, och den sistnämnda demonstrerar också med all tydlighet att Lindqvist är väl orienterad i det stora material som varit aktuellt för hans, såväl vad gäller tidsperiod som ämnesinriktning, ovanligt omfattande avhandling. Jag har redan talat om bokens klara disposition och nämnt något om dess pedagogiska förtjänster. Här måste tilläggas, att Lindqvist inte bara i teorin utan också i praktiken är en driven retoriker: att läsa hans avhandling är, trots det magistrala ämnet, inte bara lätt utan också roligt. De olika bakgrunder som ges är välgjorda och koncentrerade på väsentligheter och analyserna är fria från såväl övertolkningar som missförstånd och överlag genomförda på ett utmärkt sätt. Avhandlingens allra viktigaste förtjänst – utöver de resultat den har givit och som ovan har redovisats – har jag sparat till sist. Den består i att Janne Lindqvist arbetar både med ett genomtänkt teoretiskt perspektiv (Quentin Skinner, retorisk statusteori och *loci*lära) och via noggranna empiriska undersökningar – inte så att det ena kommer först och det andra sedan, utan i ett samspel som ger bådadera samma vikt för genomförandet av helheten. Detta är inte bara ovanligt utan också ovanligt stimulerande!

Stina Hansson

Dick Claésson, *The Narratives of the Biographical Legend. The Early Works of William Beckford*. Göteborgs universitet 2001.

The early works of William Beckford have received little critical attention up to now. That is at least in part because of the lack of good modern editions of some of these, and in some cases the lack of any editions at all. Dick Claésson has now remedied this by editing two of these texts from manuscript, and appending them to an ex-

cellent critical-biographical study centering on the role of Beckford's early narrators in establishing his personal myth.

Claésson early on introduces two terms: “biographical legend” (from Boris Tomashevsky’s “Literature and Biography”), which he defines as “the canonised bare-bones form of any given biography” (p. 20); and “*biographeme*,” used in a number of works by Roland Barthes to denote “the smallest coherent narrative structure within the framework of a larger biographical legend” (p. 25). These terms are used to elucidate the celebrated visit of Sir William Hamilton, Lady Hamilton, and Rear Admiral Horatio Nelson to Beckford’s as-yet-uncompleted Fonthill Abbey on 20 December 1800. The presence of the eminent collector of Greek antiquities, his famously beautiful wife, and the great naval hero who was her lover, all in the framework of James Wyatt’s neo-Gothic extravaganza, aroused enormous public interest, as Beckford knew it would. This episode is taken as a *biographeme*. After summarizing the contemporary accounts of this visit, the author discusses its presentation by six of Beckford’s biographers and by the novelist Susan Sontag (in *The Volcano Lover*), Claésson shows how his exposition of this *biographeme* can be related to “the four variations on the biographical and critical discourse in which an author and his biography are described” (p. 77). These are “historical fact,” “biographical and critical construct,” “autobiographical construct,” and “fictional construct.” His own emphasis is on Beckford as stage-manager of the event, as would-be creator of his own biographical legend. Later in the book (pp. 228–34), a parallel is drawn between the Hamilton-Nelson visit and Beckford’s staging of a three-day fête in December 1781. Then, with the aid of the artist and scene designer Philippe Jacques de Loutherbourg, Beckford had the interior of Fonthill Splendens (the house that preceded Fonthill Abbey) transformed into an illusory realm, which he described much later as the origin of the Halls of Eblis at the end of his best-known book, *Vathek*. In this account (pp. 229–31) we also see Beckford as creating a *biographeme* that will become part of his biographical legend.

Having argued that Beckford attempts to become in effect his own author in the dramatic spectacle of the 1800 visit, Claésson moves on